Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies,
Online ISSN 2278-8808, SJIF 2016 = 6.177, www.srjis.com
UGC Approved Sr. No.49366, NOV-DEC 2017, VOL- 4/37

विद्यार्थी शिक्षक नेतृत्व: सद्यस्थितीचा अभ्यास

डॉ. दिपक चव्हाण

प्राध्यापक, टिळक शिक्षण महाविद्यालय, पुणे

श्री. बबन चव्हाण

संशोधक, शिक्षण आणि विस्तार विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

Abstract

"विद्यार्थी शिक्षक नेतृत्व - सद्यस्थितीचा अभ्यास" या संशोधन लेखामध्ये शिक्षक प्रशिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या नेतृत्वगुणांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. शिक्षक हे समाजातील परिवर्तनाचे वाहक असतात, त्यामुळे त्यांच्यात नेतृत्वगुण असणे आवश्यक आहे. सदर संशोधनाचा उद्देश म्हणजे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयांतील विद्यार्थी-शिक्षकांचा नेतृत्व स्तर तपासणे व त्यांची शहरी-ग्रामीण पार्श्वभूमी, पदवीचे वर्ष, अभ्यासशाखा, आणि पदवीधारक- पदव्युत्तर या विविध घटकांनुसार तुलना करणे आहे.

या संशोधनात 347 विद्यार्थी-शिक्षकांचा नमुना निवडण्यात आला असून, संकलित माहितीनुसार विद्यार्थी-शिक्षकांचा नेतृत्व स्तर चांगला आहे. शहरी व ग्रामीण, विज्ञान आणि विज्ञानेतर विद्यार्थी तसेच प्रथम आणि द्वितीय वर्षातील विद्यार्थी-शिक्षकांच्या नेतृत्वगुणांमध्ये तुलनेने विशेष फरक आढळला नाही. नेतृत्वाच्या विविध क्षेत्रांमध्ये, जसे की नियोजन, समस्या सोडवणे, संप्रेषण, आणि भावनिक बुद्धिमत्ता यावर अभ्यास करण्यात आला. काही नेतृत्व क्षेत्रांमध्ये विद्यार्थी-शिक्षक चांगली कामगिरी करताना दिसले, तर इतर क्षेत्रांत सुधारणा करण्याची आवश्यकता आहे.

या अभ्यासातून नेतृत्व प्रशिक्षणाची गरज अधोरेखित होते. योग्य मार्गदर्शन आणि प्रशिक्षणाद्वारे विद्यार्थी-शिक्षकांमध्ये उत्कृष्ट नेतृत्वगुण विकसित केले जाऊ शकतात, जे त्यांना त्यांच्या शाळांमध्ये आणि समाजात महत्त्वाची भूमिका बजावण्यास सक्षम करतील.

महत्वाचे शब्द: *विद्यार्थी-शिक्षक नेतृत्व, शिक्षक नेतृत्व, नेतृत्व प्रशिक्षण*

1. प्रस्तावना

शिक्षण क्षेत्रात शिक्षकांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असून, विद्यार्थ्यांचे सर्वांगीण विकास साधण्याचे कर्तव्य शिक्षकांवर असते. विद्यार्थ्यांना ज्ञान देणे, मार्गदर्शन करणे, तसेच त्यांना जबाबदार आणि योग्य नागरिक बनवणे ही शिक्षकांची जबाबदारी आहे. शिक्षक केवळ अध्यापन करत नाहीत, तर विद्यार्थ्यांच्या जीवनातील मार्गदर्शक, प्रेरणास्थान आणि मित्र म्हणून विविध प्रकारे योगदान देतात. त्यामुळे शिक्षकांमध्ये नेतृत्वगुण असणे अत्यावश्यक आहे. हे नेतृत्व केवळ वर्गातील विद्यार्थ्यांपुरते मर्यादित नसून, शिक्षक शाळा आणि समाजाचेही नेतृत्व करतात.

आधुनिक शिक्षणाच्या बदलत्या परिप्रेक्ष्यात शिक्षकांचे नेतृत्व हे शाळेच्या विकासासाठी आणि विद्यार्थ्यांच्या विविधतेला सामोरे जाण्यासाठी महत्त्वाचे ठरते. विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक पार्श्वभूमी, आर्थिक स्थिती, शारीरिक दिव्यांगता, मानसिक दुर्बलता आणि शैक्षणिक कौशल्यातील विविधता या सगळ्या बाबींसह शाळेला येणाऱ्या आव्हानांना तोंड देणे हे शालेय नेतृत्वाचे प्रमुख कार्य आहे. विशिष्ट प्रकारच्या शाळांमध्ये, विशिष्ट प्रकारचे नेतृत्व उदयास येते, जे शाळेच्या प्रगतीला चालना देण्यास मदत करते.

Copyright © 2017, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

विद्यार्थी शिक्षक नेतृत्वाची सद्यस्थितीचा अभ्यास करण्यामागचा उद्देश म्हणजे शिक्षण क्षेत्रातील या नेतृत्वाच्या महत्वाची ओळख करून देणे आणि या नेतृत्वाच्या विकासासाठी कोणत्या उपाययोजना आवश्यक आहेत, याचा शोध घेणे. सद्यस्थितीत नेतृत्वगुण असलेले शिक्षक शाळेच्या प्रगतीसाठी, विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी, तसेच समाजाच्या उन्नतीसाठी कशा प्रकारे योगदान देत आहेत, याचा याचा अभ्यास करणे क्रमप्राप्त आहे.

शिक्षक नेतृत्व

शिक्षण हे समाजाच्या प्रगतीचे प्रभावी साधन असून, त्यात शिक्षकांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. शिक्षक केवळ विद्यार्थ्यांना ज्ञान देणारे मार्गदर्शक नसून, त्यांना जीवनात नेतृत्व गुण विकसित करण्यास प्रेरणा देणारे असतात. शिक्षण संस्थांमध्ये सकारात्मक बदल घडवून आणण्यासाठी आणि विद्यार्थ्यांना उत्कृष्ट शिक्षण देण्यासाठी शिक्षक नेतृत्व महत्त्वपूर्ण ठरते. शिक्षक नेतृत्व हे शिक्षणाच्या उद्दिष्टांची पूर्ती करण्यासाठी शिक्षकांमध्ये प्रेरणा निर्माण करणे, मार्गदर्शन देणे आणि सामूहिक सहकार्याद्वारे शिक्षणाचा प्रभाव वाढवण्याचे कार्य करते.

शिक्षक नेतृत्व म्हणजे शिक्षण क्षेत्रात प्रभावी आणि प्रेरणादायी मार्गदर्शन प्रदान करण्याची क्षमता. या नेतृत्वातून शिक्षक शैक्षणिक गुणवत्ता सुधारण्यासाठी, विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक कामगिरी उंचावण्यासाठी, आणि शाळेतील वातावरण अधिक सहयोगी व सकारात्मक बनवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावतात. शिक्षक नेतृत्वामुळे शिक्षकांच्या व्यावसायिक विकासाला चालना मिळते, त्यांच्या आत्मविश्वासात वाढ होते, आणि ते विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन प्रक्रियेत सुधारणा करण्यासाठी प्रेरणा देतात.

सध्याच्या शैक्षणिक व्यवस्थेत, शिक्षक नेतृत्वाच्या प्रशिक्षणातून मिळणारे विविध फायदे स्पष्ट दिसतात. प्रभावी संवाद साधणे, अध्यापन शैलीत सुधारणा करणे, विविध शिक्षण तंत्रांचा वापर करणे, आणि संघ नेतृत्व कौशल्ये विकसित करणे हे शिक्षक नेतृत्वाच्या महत्त्वपूर्ण घटकांपैकी आहेत. विद्यार्थ्यांच्या गरजा लक्षात घेऊन त्यांना उत्कृष्ट अध्ययन वातावरण देणारे शिक्षक हे त्यांच्या नेतृत्व कौशल्यांमुळे संपूर्ण शिक्षण प्रणालीत महत्त्वाचे स्थान प्राप्त करतात. या अभ्यासाचा उद्देश शिक्षक नेतृत्वाची सद्यस्थिती आणि त्यातील आव्हाने यांचा सखोल आढावा घेऊन त्याचा विद्यार्थ्यांच्या विकासावर होणारा प्रभाव समजून घेणे हा आहे.

विद्यार्थी-शिक्षक नेतृत्व

विद्यार्थी-शिक्षक नेतृत्व म्हणजे शिक्षक प्रशिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्वाचे गुण विकसित करणे, जे त्यांना भविष्यात त्यांच्या शाळांमध्ये विविध जबाबदाऱ्या स्वीकारण्यास सक्षम करेल. नेतृत्व केवळ प्रशासनिक किंवा व्यवस्थापकीय भूमिकांसाठी नसून, शैक्षणिक वातावरणात परिवर्तन घडवून आणण्याची क्षमता असणे महत्त्वाचे आहे. यामध्ये समस्यांचे निराकरण, निर्णय घेणे, संप्रेषण, संघटन, आणि प्रेरणा देण्याच्या कौशल्यांचा समावेश होतो.

नेतृत्व कौशल्ये फक्त शिक्षकाच्या वैयक्तिक विकासासाठीच नाहीत, तर शाळेच्या एकूण शैक्षणिक वातावरणावर सकारात्मक परिणाम करण्यासाठीही महत्त्वपूर्ण ठरतात. नेतृत्वगुण असलेले शिक्षक विद्यार्थ्यांना प्रेरणा देतात,

Copyright © 2017, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

नवीन शिकण्याच्या पद्धतींचा अवलंब करतात, आणि आपल्या सहकाऱ्यांना व शाळेच्या प्रशासकीय गटाला सुधारणा सुचवतात. अशा नेतृत्वामुळे शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीवरही सकारात्मक परिणाम होतो.

विद्यार्थी-शिक्षक नेतृत्व विकसित करण्यासाठी विविध शैक्षणिक उपक्रमांचा समावेश केला जातो. या उपक्रमांमध्ये समूह चर्चा, समस्यांवर आधारित शिक्षण, कार्यशाळा, प्रकल्प आधारित शिक्षण, आणि शाळांमध्ये प्रत्यक्ष नेतृत्वाच्या भूमिका स्वीकारण्याचा समावेश असतो. विद्यार्थी शिक्षकांना नेतृत्वाच्या विविध भूमिकांचा अनुभव देणे, जसे की शाळेतील कार्यक्रमांचे आयोजन, वर्ग व्यवस्थापन, इत्यादी, त्यांच्या नेतृत्व कौशल्यांचा विकास करण्यासाठी प्रभावी ठरते.

विद्यार्थी-शिक्षक नेतृत्वाच्या विकासामुळे अनेक फायदे मिळतात. हे नेतृत्वगुण त्यांना त्यांच्या वैयक्तिक आणि व्यावसायिक जीवनात उपयुक्त ठरतात. शिक्षक जेव्हा नेतृत्वाची भूमिकेत असतात, तेव्हा ते आपल्या विद्यार्थ्यांना अधिक चांगल्या प्रकारे मार्गदर्शन करू शकतात, त्यांना प्रेरित करू शकतात, आणि समाजात सकारात्मक बदल घडवून आणू शकतात. तसेच, नेतृत्वगुणांच्या साहाय्याने विद्यार्थी-शिक्षक शैक्षणिक धोरणे आणि शालेय विकासाच्या दृष्टीने ठोस पावले उचलू शकतात.

2. संबंधित पूर्व संशोधनांचा आढावा

विद्यार्थी-शिक्षक सेवापूर्व शिक्षण प्रशिक्षणामध्ये नेतृत्वाच्या गुणांचा विकास हे एक महत्त्वाचे विषय आहे, ज्यावर अनेक संशोधनं झाली आहेत. या संदर्भात, शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये नेतृत्व कौशल्यांच्या विकासाच्या विविध पैलूंवर लक्ष केंद्रित करणारे काही प्रमुख संशोधन खालीलप्रमाणे आहेत.

पारकर पी. (2012) यांच्या संशोधनात त्यांनी शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या नेतृत्व भूमिकांवर विचार केला आहे. त्यांनी असे दर्शवले की, शिक्षक प्रशिक्षणाच्या प्रक्रियेत विद्यार्थ्यांना नेतृत्व कौशल्ये शिकवणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे त्यांना भविष्यामध्ये प्रभावी नेता बनण्यास मदत होईल.

बुचाणन व हुय (2013) यांनी त्यांच्या अभ्यासात विद्यार्थी शिक्षकांच्या नेतृत्व कौशल्यांचा अभ्यास केला आहे. संशोधनात असे दिसून आले की, शिक्षकांच्या नेतृत्वामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास आणि निर्णय घेण्याची क्षमता वाढते. त्यांनी विद्यार्थ्यांच्या नेतृत्व गुणांना विकसित करण्याच्या पद्धतींचा अभ्यास केला आणि त्यांना शैक्षणिक यशात कसे योगदान देता येईल हे स्पष्ट केले.

हिग्गिंस व मक गोवण (2013) यांच्या संशोधनात त्यांनी शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये विद्यार्थी नेतृत्वाच्या महत्त्वावर लक्ष केंद्रित केले. त्यांनी आढळले की, नेतृत्वाच्या गुणवत्तांनी विद्यार्थ्यांना त्यांच्या सहपाठ्यांमध्ये प्रेरणा निर्माण करण्यास मदत होते, जे त्यांच्या शैक्षणिक यशात महत्त्वाची भूमिका बजावते.

लोपेज व वईनराइट (2013) यांच्या संशोधनानुसार शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये विद्यार्थी नेतृत्वाची भूमिका कशी महत्त्वाची आहे, यावर चर्चा केली. त्यांनी असे दर्शवले की, नेतृत्वाचे कौशल्ये शिक्षण प्रक्रियेत समाविष्ट केल्यास विद्यार्थ्यांना त्यांच्या शिक्षणात सक्रिय सहभागी बनवता येते.

Copyright © 2017, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

सुल्लिवन व काहीर (2014) या संशोधनात त्यांनी विद्यार्थी शिक्षकांच्या नेतृत्व कौशल्यांचा अभ्यास केला आहे. त्यांनी आढळले की, शिक्षक प्रशिक्षणाच्या प्रक्रियेत नेतृत्व विकासावर लक्ष केंद्रित केल्यास, विद्यार्थ्यांना त्यांच्या सहपाठ्यांमध्ये प्रेरणा निर्माण करण्याची क्षमता प्राप्त होते.

त्स्चैनन-मोरन, एम., व गैरीस, सी. (2015) यांच्या संशोधन लेखात त्यांनी विद्यार्थ्यांच्या नेतृत्व कौशल्यांचा अभ्यास केला आहे. त्यांनी आढळले की, शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमात नेतृत्व कौशल्यांचा समावेश केल्यास, विद्यार्थ्यांना त्यांच्या भावी शिक्षणात अधिक प्रभावी नेता बनण्याची संधी मिळते.

रिची, एस.एम., व विलिसन, जे. (2015) यांच्या संशोधनात त्यांनी शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये सहकारी शिक्षणाची महत्त्वता अधोरेखित केली. त्यांनी असे म्हटले की, सहकारी शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांच्या नेतृत्व कौशल्यांचा विकास होतो, ज्यामुळे ते भावी शिक्षण क्षेत्रात प्रभावी नेता बनू शकतात.

फेल्प्स, आर., व ग्राहम, एस. (2015) यांच्या संशोधन लेखात त्यांनी विद्यार्थी शिक्षकांच्या नेतृत्व कौशल्यांच्या विकासासाठी कार्यशाळा आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांची गरज दर्शवली. त्यांच्या अभ्यासाने सिद्ध केले की, व्यावसायिक विकास कार्यक्रम विद्यार्थ्यांच्या नेतृत्व कौशल्यांचा विकास करतात, ज्यामुळे शाळांमध्ये एक सकारात्मक आणि प्रेरणादायी वातावरण तयार होते.

गॉर्डन, एस.पी., व मैक्सफील्ड, एल.ई. (2016) यांच्या संशोधनात त्यांनी शिक्षक नेतृत्वाच्या विकासामध्ये विद्यार्थ्यांच्या सहभागाची महत्त्वता दर्शवली. त्यांनी संशोधनात आढळले की, नेतृत्व गुणांचा विकास विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात आणि सामाजिक जबाबदारीत सुधारणा करतो.

रॉबिन्सन, एल., व हॉटन, एस. (2017) या संशोधनात त्यांनी शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमात सामाजिक न्यायाचे महत्त्व नमूद केले. त्यांनी असे दर्शवले की, नेतृत्व कौशल्यांचा विकास केल्यास, विद्यार्थी विविध सामाजिक समस्यांवर लक्ष केंद्रित करू शकतात, ज्यामुळे त्यांचा सामाजिक दृष्टिकोन विस्तारित होतो.

इलियट, जे. (2017) यांनी विद्यार्थ्यांच्या नेतृत्व कौशल्यांवर भर दिला आहे, विशेषतः प्रशिक्षित शिक्षकांच्या रूपात. त्यांनी नेतृत्व विकासाच्या कार्यक्रमांमध्ये व्यावसायिक शिक्षकांच्या भूमिका आणि दायित्वांवर विचार केला, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या समग्र विकासात योगदान होऊ शकते.

या सर्व संशोधनांनी विद्यार्थी-शिक्षक नेतृत्वाच्या महत्त्वावर आणि विद्यार्थ्यांवरील त्यांच्या प्रभावावर प्रकाश टाकला आहे. विद्यार्थ्यांना नेतृत्व कौशल्ये विकसित करण्याची गरज आहे, ज्यामुळे ते भविष्यामध्ये प्रभावी नेते बनू शकतील. शिक्षण क्षेत्रात या विषयावर अधिक संशोधनाची आवश्यकता आहे, ज्यामुळे शिक्षणाची गुणवत्ता वाढेल.

3. संशोधांनाची गरज आणि महत्व

आजच्या गतिमान आणि स्पर्धात्मक जगात, विद्यार्थ्यांना केवळ शैक्षणिक ज्ञानच पुरेसे नाही, तर त्यांना प्रभावी नेतृत्व कौशल्ये विकसित करणे अत्यावश्यक बनले आहे. शालेय तसेच उच्चशिक्षणाच्या प्रवासात, विद्यार्थ्यांच्या जीवनात शिक्षकांचा प्रभावी हस्तक्षेप त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी महत्त्वाचा ठरतो. शिक्षक हे केवळ ज्ञानप्रदाता नसून, विद्यार्थ्यांच्या जीवनात नेतृत्व कौशल्ये विकसित करण्यासाठी प्रेरक आणि मार्गदर्शक ठरतात. विद्यार्थी

Copyright © 2017, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

शिक्षकांसाठी नेतृत्व प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करणे, हे विद्यार्थ्यांमध्ये संवाद, संघभावना, निर्णयक्षमता, समस्या सोडवणे आणि सामाजिक जबाबदारीची भावना विकसित करण्यासाठी उपयुक्त ठरते. या संशोधनात विद्यार्थी शिक्षक नेतृत्वाचा सखोल अभ्यास करून त्यातील गरज आणि महत्व अधोरेखित केले आहे.

शैक्षणिक क्षेत्रात नेतृत्व प्रशिक्षणाचे महत्त्व मोठे आहे, कारण हे कार्यक्रम विद्यार्थ्यांना स्वतःला आणि इतरांना प्रेरित करण्याची क्षमता विकसित करण्यास मदत करतात. त्याचबरोबर, शिक्षकांसाठी नेतृत्व प्रशिक्षण कार्यक्रम आवश्यक आहे, जेणेकरून ते विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्व कौशल्ये विकसित करण्यासाठी योग्य पद्धतींचा वापर करू शकतील. विद्यालयात एक सुदृढ नेतृत्व संस्कृती निर्माण करणे, ही काळाची गरज आहे, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास आणि जबाबदारीची भावना प्रबल होईल. अशा कार्यक्रमांमुळे विद्यालयात सकारात्मक आणि प्रेरणादायी वातावरण निर्माण होईल, आणि विद्यार्थी भविष्याच्या आव्हानांना समर्थपणे सामोरे जाऊ शकतील.

प्रस्तुत संशोधन हे शिक्षक, शालेय प्रशासक, पालक, तसेच विद्यार्थी शिक्षकांसाठी मार्गदर्शक ठरेल. या संशोधनातून विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्व गुण विकसित होऊन, त्यांचा सर्वांगीण विकास साधता येईल. हे संशोधन केवळ शैक्षणिक क्षेत्रापुरते मर्यादित राहणार नाही, तर विविध सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रातही उपयुक्त ठरेल. या संशोधनातून भारताच्या भविष्यातील नेतृत्वशक्ती सक्षम होईल, ज्यामुळे एक सुजाण आणि सशक्त समाज निर्माण होईल. विद्यार्थी शिक्षकांच्या नेतृत्व गुणांचा विकास होऊन, ते चारित्र्यसंपन्न, गुणवान आणि समाजासाठी आदर्श नागरिक बनतील. मूल्यांचे संवर्धन होईल आणि सामाजिक संतुलनाची जपणूक साधली जाईल.

शिक्षकांच्या नेतृत्व कौशल्यांचा शैक्षणिक क्षेत्रातील प्रभाव विचारात घेता, सदर संशोधन हे शाळा आणि महाविद्यालय स्तरावर कार्यरत सर्व घटकांना अत्यंत उपयुक्त ठरेल. यातून विद्यार्थी शिक्षक भविष्यकालीन नेते म्हणून विकसित होतील, जे त्यांचे नेतृत्व कौशल्ये समाजात प्रभावीपणे वापरतील. त्यामुळे शैक्षणिक क्षेत्रात सुधारणा घडून येतील आणि एक नेतृत्वक्षम पिढी घडवण्यास मदत होईल.

4. संशोधन समस्येचे विधान

विद्यार्थी शिक्षक नेतृत्वाच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास करणे

संशोधन समस्येचे स्पष्टीकरण

पुणे विद्यापीठाशी संलग्नीत शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयांतील विद्यार्थी शिक्षकांचा सद्यस्थितीतील नेतृत्व स्तर शोधून त्याची विद्यार्थी शिक्षकांचे स्थान, पदवीचे वर्ष, अभ्यासशाखा आणि पदवीस्तर यानुसार नेतृत्व स्तरांची तुलना करणे.

5. महत्वाच्या शब्दांच्या कार्यात्मक व्याख्या

1. विद्यार्थी-शिक्षक

शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयात पदवी अभ्यासक्रमासाठी सेवापूर्व शिक्षक प्रशिक्षण घेणारे विद्यार्थी म्हणजे विद्यार्थी-शिक्षक होय.

Copyright © 2017, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

2. विद्यार्थी शिक्षक नेतृत्व

शिक्षक प्रशिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्वाचे गुण विकसित करणे म्हणजे विद्यार्थी-शिक्षक नेतृत्व होय. यामुळे विद्यार्थी-शिक्षकांना भविष्यात त्यांच्या शाळांमध्ये विविध जबाबदाऱ्या स्वीकारण्यास सक्षम करेल. नेतृत्व केवळ प्रशासनिक किंवा व्यवस्थापकीय भूमिकांसाठी नसून, शैक्षणिक वातावरणात परिवर्तन घडवून आणण्याची क्षमताअसते. यामध्ये समस्यांचे निराकरण, निर्णय घेणे, संप्रेषण, संघटन आणि प्रेरणा देण्याच्या कौशल्यांचा समावेश होतो.

3. विद्यार्थी शिक्षक नेतृत्वाच्या सद्यस्थिती

सध्या शिक्षक प्रशिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थ्यांमधील नेतृत्वगुणांचा स्तर, त्यांचे वर्तमान कौशल्य, तसेच शिक्षण आणि शाळा व्यवस्थापनामध्ये ते नेतृत्वाचे कार्य कसे पार पाडतात याचे विश्लेषण म्हणजे विद्यार्थी शिक्षक नेतृत्वाच्या सद्यस्थिती होय. या सद्यस्थितीचा अभ्यास करताना शहरी व ग्रामीण भागातील विद्यार्थी-शिक्षक, प्रथम वर्ष आणि व्दितीय वर्ष पदवीचे विद्यार्थी-शिक्षक, विज्ञान आणि विज्ञानेतर पदवीधर विद्यार्थी-शिक्षक, पदवीधारक आणि पदव्युत्तर पदवीधारक विद्यार्थी शिक्षकांच्या यांच्या नेतृत्वगुणांचा तुलनात्मक अभ्यास केला आहे.

6. संशोधनाची उद्दिष्टे

संशोधकांनी प्रस्तुत संशोधनासाठी पुढीलप्रमाणे उद्दिष्टे निश्चित केलेली आहेत.

1. विद्यार्थी शिक्षकांच्या सदयःस्थितीतील नेतृत्व स्तराचा शोध घेणे.
2. शहरी आणि ग्रामीण विद्यार्थी शिक्षकांच्या नेतृत्व स्तराची तुलना करणे.
3. प्रथम वर्ष आणि व्दितीय वर्ष पदवीच्या विद्यार्थी शिक्षकांच्या नेतृत्व स्तराची तुलना करणे.
4. विज्ञान आणि विज्ञानेतर पदवीधर विद्यार्थी शिक्षकांच्या नेतृत्व स्तराची तुलना करणे.
5. पदवीधारक आणि पदव्युत्तर पदवीधारक विद्यार्थी शिक्षकांच्या नेतृत्व स्तराची तुलना करणे.

7. संशोधनाची गृहितके

संशोधकांनी आपल्या संशोधनासाठी पुढीलप्रमाणे गृहितके मांडलेली आहेत.

1. विद्यार्थी शिक्षकांकडे नेतृत्व कौशल्ये असतात. काही विद्यार्थ्यांमध्ये नैसर्गिक नेतृत्व कौशल्ये असतात , तर काहींना ते विकसित करण्याची आवश्यकता असते. (अवोलिओ आणि गार्डनर , 2005)
2. शहरी आणि ग्रामीण भागातील विद्यार्थी शिक्षकांमध्ये नेतृत्व कौशल्यांच्या पातळीमध्ये भिन्नता असेल. (हौसे आणि इतर, 2004)
3. विविध अभ्यासशाखेतील विद्यार्थी शिक्षकांमध्ये नेतृत्व कौशल्यांच्या पातळीमध्ये भिन्नता असेल. (लॉर्ड आणि महेर, 1991)
4. बहुसंख्य विद्यार्थी शिक्षकांचे नेतृत्व कौशल्य मध्यम स्तरावर आहे, ज्यामध्ये काही विद्यार्थी नेतृत्वात उत्कृष्टता प्राप्त करतात, तर काहींचे नेतृत्व कौशल्य मर्यादित असते. (डे आणि इतर, 2010)

5. शहरी विद्यार्थी शिक्षकांचे नेतृत्व कौशल्य ग्रामीण विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत अधिक विकसित असतात, (हर्ग्रेयावेस आणि फिंक, 2012)

6. द्वितीय वर्षातील विद्यार्थी शिक्षकांचे नेतृत्व कौशल्य प्रथम वर्षातील विद्यार्थ्यांपेक्षा अधिक विकसित असतात (फुल्लन, 2011)

8. परिकल्पना

संशोधन परिकल्पना

1) शहरी आणि ग्रामीण विद्यार्थी शिक्षकांना शिक्षक नेतृत्व शोधिकेद्वारे मिळालेल्या प्राप्तांकांच्या माध्यमानात फरक आढळेल.

2) प्रथम वर्ष आणि व्दितीय वर्ष पदवीच्या विद्यार्थी शिक्षकांना शिक्षक नेतृत्व शोधिकेद्वारे मिळालेल्या प्राप्तांकांच्या माध्यमानात फरक आढळेल.

3) विज्ञान आणि विज्ञानेतर पदवीधर विद्यार्थी शिक्षकांना शिक्षक नेतृत्व शोधिकेद्वारे मिळालेल्या प्राप्तांकांच्या माध्यमानात फरक आढळेल.

4) फक्त पदवीधारक आणि पदव्युत्तर पदवीधारक विद्यार्थी शिक्षकांना शिक्षक नेतृत्व शोधिकेद्वारे मिळालेल्या प्राप्तांकांच्या माध्यमानात फरक आढळेल.

शून्य परिकल्पना

1. शहरी आणि ग्रामीण विद्यार्थी शिक्षकांना शिक्षक नेतृत्व शोधिकेद्वारे मिळालेल्या प्राप्तांकांच्या माध्यमानात कोणताही सार्थ फरक नाही.

2. प्रथम वर्ष आणि व्दितीय वर्ष पदवीच्या विद्यार्थी शिक्षकांना शिक्षक नेतृत्व शोधिकेद्वारे मिळालेल्या प्राप्तांकांच्या माध्यमानात कोणताही सार्थ फरक नाही.

3. विज्ञान आणि विज्ञानेतर पदवीधर विद्यार्थी शिक्षकांना शिक्षक नेतृत्व शोधिकेद्वारे मिळालेल्या प्राप्तांकांच्या माध्यमानात कोणताही सार्थ फरक नाही.

4. फक्त पदवीधारक आणि पदव्युत्तर पदवीधारक विद्यार्थी शिक्षकांना शिक्षक नेतृत्व शोधिकेद्वारे मिळालेल्या प्राप्तांकांच्या माध्यमानात कोणताही सार्थ फरक नाही.

9. संशोधनाची व्याप्ती, मर्यादा आणि परिमर्यादा

व्याप्ती-

प्रस्तुत संशोधन हे सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाशी संलग्न असणाऱ्या शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थी शिक्षकांच्या नेतृत्व कौशल्यांशी संबंधित आहे.

मर्यादा –

प्रस्तुत संशोधनाचे निष्कर्ष हे शिक्षक नेतृत्व शोधिकेला विद्यार्थी- शिक्षकांनी दिलेल्या प्रतिसादांवर अवलंबून आहे.

परिमर्यादा -

- सदरचे संशोधन सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाशी संलग्न असणाऱ्या शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयांपुरते मर्यादित आहे .
- प्रस्तुत संशोधन हे मराठी माध्यमाच्या विद्यार्थी शिक्षकांसाठी आहे.
- सदरचे संशोधन हे विद्यार्थी शिक्षकांच्या केवळ नेतृत्वकौशल्ये यावरच केलेले आहे.
- या संशोधनात माहिती संकलनाचे साधन- शिक्षक नेतृत्व शोधिका ही संशोधक निर्मित आहे.

10. संशोधन कार्यपध्दती

अ. संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनात सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये विविध विद्यार्थी शिक्षकांचे नेतृत्व स्तर शोधणे आणि त्यातील तुलना करणे या उद्दिष्टांसाठी ही पद्धती उपयुक्त ठरते. उद्दीष्ट 1 साठी विद्यार्थी शिक्षकांच्या सद्यस्थितीतील नेतृत्व स्तराचा शोध घेण्यात येईल. उद्दीष्ट क्रमांक 2 ते 5 मध्ये नेतृत्व स्तरांची तुलना शहरी-ग्रामीण, पदवीचे वर्ष, अभ्यासशाखा आणि पदवीस्तर यानुसार केली आहे.

आ. जनसंख्या आणि नमुना

जनसंख्या: सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाशी संलग्न एकूण 96 शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील विद्यार्थी शिक्षक ही या संशोधनाची जनसंख्या आहे.

नमुना: मराठी माध्यमाच्या 18 शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील 347 विद्यार्थी शिक्षकांचा नमुना यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीने निवडला आहे, तर प्रासंगिक पद्धतीने विद्यार्थी शिक्षकांची निवड करण्यात आली आहे.

इ. माहिती संकलन साधने

प्रस्तुत संशोधनात संशोधकाने विकसित केलेली शिक्षक नेतृत्व शोधिका वापरली या दोन माहिती संकलन साधनाचा वापर केला आहे.

शिक्षक नेतृत्व शोधिका: विद्यार्थी- शिक्षकांच्या नेतृत्व स्तर शोधण्यासाठी शिक्षक नेतृत्व शोधिका साधन संशोधकाने विकसित केले. पूर्व सशोधनांचे अवलोकन करून संशोधकाने बारा नेतृत्व क्षेत्र निश्चित केले. नेतृत्व शोधिकेमध्ये एकूण 12 नेतृत्व क्षत्रे निश्चित केली गेली. शिक्षक नेतृत्व शोधिकेमध्ये एकूण 100 विधाने आहेत. प्रत्येक विधानसमोर पुर्णपणे सहमत, सहमत, तटस्थ, असहमत आणि पुर्णपणे असहमत असे पाच पर्याय दिलेले असून त्यापैकी एकाच पर्यायची निवड करायची आहे. प्रत्येक विधांनासाठी जास्तीत जास्त 5 गुण असून शोधिका एकूण 500 गुणांची आहे.

ई. संख्याशास्त्रीय तंत्रे

प्रस्तुत संशोधनात संकलित माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी खालील संख्याशास्त्रीय तंत्रांचा वापर करण्यात आला आहे.

मध्यमान (Mean)

प्रमाण विचलन (Standard Deviation)

टी परिक्षा (t-test)

11. माहितीचे विश्लेषण आणि अर्थनिर्वचन

विद्यार्थी शिक्षकांचा नेतृत्वस्तर संशोधकाने विद्यार्थी शिक्षक नेतृत्व गुण शोधिकेव्दारा एकूण 347 विद्यार्थी शिक्षकांची स्त्री पुरुष , शहरी व ग्रामीण या प्रमाणे माहिती संकलित केली. प्राप्त गुणांची मांडणी व विश्लेषण केले. प्रस्तुत संशोधनात विद्यार्थी शिक्षकांच्या सदयःस्थितीतील नेतृत्व स्तराचा शोध आला आहे. तसेच विद्यार्थी शिक्षकांचे स्थान, पदवीचे वर्ष, अभ्यासशाखा आणि पदवीस्तर यानुसार नेतृत्व स्तरांची तुलनात्मक अभ्यास केला. विद्यार्थी शिक्षकांसाठी नेतृत्व प्रशिक्षण कार्यक्रमाची निर्मिती करण्यात आली आणि त्याची अंमलबजावणी करून नेतृत्व प्रशिक्षण कार्यक्रमाची परिणामकारकता तपासली.मिळालेल्या माहितीचे वर्गीकरण, विश्लेषण व अर्थनिर्वचन पुढील प्रमाणे करण्यात आले आहे.

1. विद्यार्थी शिक्षकांचा नेतृत्व स्तर

विद्यार्थी शिक्षकांचे स्थान, पदवीचे वर्ष, अभ्यासशाखा आणि पदवीस्तर यानुसार नेतृत्व स्तर

2. विद्यार्थी शिक्षकांचा नेतृत्व क्षेत्रांनुसार नेतृत्व स्तर

3. शून्य परिकल्पानांचे परीक्षण

1. विद्यार्थी शिक्षकांचा नेतृत्व स्तर

सर्वेक्षणाद्वारे विद्यार्थी शिक्षकांचा नेतृत्व स्तराचा शोध घेण्यासाठी संशोधकाने विद्यार्थी शिक्षक नेतृत्व शोधिकेच्या माध्यमातून एकूण 347 विद्यार्थी शिक्षकांची माहिती संकलित केली. विद्यार्थी शिक्षकांचे स्थान, पदवीचे वर्ष, अभ्यासशाखा आणि पदवीस्तर यानुसार नेतृत्व शोधिका प्राप्तांकांची मांडणी, विश्लेषण आणि अर्थनिर्वचन केले.

कोष्टक क्रं. 1

विद्यार्थी शिक्षकांचा नेतृत्व स्तर

क्र.	नमुना	संख्या	मध्यमान	स्तर
1	विद्यार्थी शिक्षक	347	388.75	चांगला
2	शहरी विद्यार्थी शिक्षक	200	386.93	चांगला
3	ग्रामीण विद्यार्थी शिक्षक	147	391.23	चांगला
4	प्रथम वर्ष पदवी विद्यार्थी शिक्षक	251	391.11	चांगला
5	व्दितीय वर्ष पदवी विद्यार्थी शिक्षक	96	382.57	चांगला
6	विज्ञान पदवीधर विद्यार्थी शिक्षक	130	385.76	चांगला
7	विज्ञानेतर पदवीधर विद्यार्थी शिक्षक	217	390.54	चांगला
8	पदवीधारक विद्यार्थी शिक्षक	184	388.16	चांगला
9	पदव्युत्तर पदवीधारक विद्यार्थी शिक्षक	163	389.33	चांगला

Copyright © 2017, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

विद्यार्थी शिक्षकांचा नेतृत्व शोधिका घटकांनुसार नेतृत्व स्तर

सर्वेक्षणाद्वारे विद्यार्थी शिक्षकांचा नेतृत्व शोधिका घटकांनुसार नेतृत्व स्तराचा शोध घेण्यासाठी संशोधकाने विद्यार्थी शिक्षक नेतृत्व शोधिकेच्या माध्यमातून एकूण 12 घटकांनुसार एकूण 347 विद्यार्थी शिक्षकांकडून प्रत्येक घटकाची माहिती संकलित केली. विद्यार्थी शिक्षकांचे नेतृत्व शोधिका घटकांनुसार नेतृत्व शोधिका प्राप्तांकांची मांडणी, विश्लेषण आणि अर्थनिर्वचन केले.

कोष्टक क्रं. 2

विद्यार्थी शिक्षकांचा नेतृत्व शोधिका घटकांनुसार नेतृत्व स्तर

क्र.	घटक	संख्या	मध्यमान	स्तर
1.	नेतृत्व आणि शिक्षक नेतृत्व (कमाल गुण 35)	347	27.11	चांगला
2.	दृष्टी आणि ध्येय निश्चिती (कमाल गुण 40)	347	30.46	चांगला
3.	संघबांधणी आणि वेळेचे व्यवस्थापन (कमाल गुण 45)	347	33.50	सर्वसाधारण
4.	नियोजन, धोरणात्मक नियोजन आणि निर्णयक्षमता (गुण 45)	347	34.28	सर्वसाधारण
5.	चिकित्सक विचार आणि समस्या निराकरण (कमाल गुण 45)	347	33.22	चांगला
6.	संप्रेषण आणि सहयोग (कमाल गुण 50)	347	39.58	चांगला
7.	भावनिक बुद्धिमत्ता आणि नवोपक्रम (कमाल गुण 40)	347	31.73	चांगला
8.	लवचिकता, अनुकूलता आणि आनंदी वृत्ती (कमाल गुण 45)	347	34.08	चांगला
9.	अध्यापन- अध्ययनाची आवड व चिंतनशील सराव (कमाल गुण 35)	347	29.33	चांगला
10.	सांस्कृतिकदृष्ट्या प्रतिसादात्मक व सर्वसमावेशक पद्धती (गुण 40)	347	31.36	चांगला
11.	समर्थन आणि धोरणात्मक सहभाग (कमाल गुण 40)	347	31.49	चांगला
12.	तांत्रिक-शैक्षणिक आणि अध्यापनशास्त्रीय नेतृत्व (कमाल गुण ४०)	347	31.71	चांगला

विद्यार्थी शिक्षकांचा नेतृत्व आणि शिक्षक नेतृत्व, दृष्टीआणि ध्येय निश्चिती, चिकित्सक विचार आणि समस्या निराकरण, संप्रेषण आणि सहयोग, भावनिक बुद्धिमत्ता आणि नवोपक्रम, लवचिकता, अनुकूलता, आणि पूर्वस्थितीत येण्याची क्षमता (Resilience), अध्यापन-अध्यायनाची आवड आणि चिंतनशील सराव, सांस्कृतिकदृष्ट्या प्रतिसादात्मक आणि सर्वसमावेशक पद्धती, समर्थन आणि धोरणात्मक सहभाग, तांत्रिक-शैक्षणिक आणि अध्यापनशास्त्रीय नेतृत्व व व्यावसायिक विकास आणि व्यावसायिकता या एकूण घटकांबाबत नेतृत्व स्तर चांगला आहे. विद्यार्थी शिक्षकांचा संघबांधणी, वेळेचे

व्यवस्थापन आणि नियोजन, धोरणात्मक नियोजन, निर्णयक्षमता या दोन घटकांमध्ये नेतृत्व स्तर सर्वसाधारण आहे.

1. शून्य परिकल्पानांचे परीक्षण:

प्रस्तुत संशोधनात संशोधिकाने सात शून्य परिकल्पना मांडल्या आहेत. या परिकल्पनांचे परीक्षण करण्यासाठी मध्यमान, प्रमाण विचलन आणि टी परीक्षिकेचा वापर करण्यात आला.

कोष्टक क्रं.3

शून्य परिकल्पानांचे परीक्षण

प. क्रं.	नमुना	संख्या	*मध्यमान*	प्रमाण विचलन	टी-मूल्य	शून्य परिकल्पना
1	शहरी विद्यार्थी शिक्षक	200	*386.93*	36.18	0.2356	स्वीकार
	ग्रामीण विद्यार्थी शिक्षक	147	*391.23*	30.95		
2	प्रथम वर्ष पदवी विद्यार्थी शिक्षक	251	*391.11*	28.89	0.0836	स्वीकार
	व्दितीय वर्ष पदवी विद्यार्थी शिक्षक	96	*382.57*	44.52		
3	विज्ञान पदवीधर विद्यार्थी शिक्षक	130	*385.76*	39.63	0.2379	स्वीकार
	विज्ञानेतर पदवीधर विद्यार्थी शिक्षक	217	*390.54*	30.24		
4	पदवी विद्यार्थी शिक्षक	184	*388.16*	33.18	0.7518	स्वीकार
	पदव्युत्तर पदवी विद्यार्थी शिक्षक	163	*389.33*	35.26		

*टी कोष्टकामध्ये 0.05 सार्थकता स्तरावर स्वाधीनता मात्रा 346 असते तेव्हा टी मूल्य 1.97 आहे.

यावरून असे दिसून येते की शून्य परिकल्पना 1 ते 4 मध्ये येणारे टी मूल्य 0.05 या सार्थकता स्तरावर गणन केलेले टी मूल्य हे कोष्टक टीमूल्यापेक्षा (1.97) पेक्षा कमी असल्याने शून्य परिकल्पना 1 ते 4 यांचा स्वीकार करण्यात आला आहे . विद्यार्थी शिक्षकांचे स्थान, पदवीचे वर्ष, अभ्यासशाखा आणि पदवीस्तर त्यांच्यानुसार नेतृत्व स्तरामध्ये सार्थ फरक नाही. म्हणजेच सर्व विद्यार्थी शिक्षकांचा नेतृत्व स्तर सारखाच आहे.

12. संशोधांनाची फलिते

1. सर्व विद्यार्थी शिक्षकांचा नेतृत्व स्तर चांगला आहे. (मध्यमान 388.75)
2. शहरी विद्यार्थी शिक्षकांचा नेतृत्व स्तर चांगला आहे. (मध्यमान 386.93)
3. ग्रामीण विद्यार्थी शिक्षकांचा नेतृत्व स्तर चांगला आहे. (मध्यमान 391.23)
4. प्रथम वर्ष पदवी विद्यार्थी शिक्षकांचा नेतृत्व स्तर चांगला आहे. (मध्यमान 391.11)
5. व्दितीय वर्ष पदवी विद्यार्थी शिक्षकांचा नेतृत्व स्तर चांगला आहे. (मध्यमान 382.57)

Copyright © 2017, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

6. विज्ञान पदवीधर विद्यार्थी शिक्षकांचा नेतृत्व स्तर चांगला आहे. (मध्यमान 385.76)

7. विज्ञानेतर पदवीधर विद्यार्थी शिक्षकांचा नेतृत्व स्तर चांगला आहे. (मध्यमान 390.54)

8. पदवीधारक विद्यार्थी शिक्षकांचा नेतृत्व स्तर चांगला आहे. (मध्यमान 388.16)

9. पदव्युत्तर पदवीधारक विद्यार्थी शिक्षकांचा नेतृत्व स्तर चांगला आहे. (मध्यमान 389.33)

10. नेतृत्व क्षेत्रांनुसार, विद्यार्थी शिक्षकांचा नेतृत्व आणि शिक्षक नेतृत्व, दृष्टीआणि ध्येय निश्चिती, चिकित्सक विचार आणि समस्या निराकरण, संप्रेषण आणि सहयोग, भावनिक बुद्धिमत्ता आणि नवोपक्रम, लवचिकता, अनुकूलता, आणि पूर्वस्थितीत येण्याची क्षमता (Resilience), अध्यापन-अध्यायनाची आवड आणि चिंतनशील सराव, सांस्कृतिकदृष्ट्या प्रतिसादात्मक आणि सर्वसमावेशक पद्धती, समर्थन आणि धोरणात्मक सहभाग, तांत्रिक-शैक्षणिक आणि अध्यापनशास्त्रीय नेतृत्व व व्यावसायिक विकास आणि व्यावसायिकता या एकूण घटकांबाबत नेतृत्व स्तर चांगला आहे. विद्यार्थी शिक्षकांचा संघबांधणी, वेळेचे व्यवस्थापन आणि नियोजन, धोरणात्मक नियोजन, निर्णयक्षमता या दोन घटकांमध्ये नेतृत्व स्तर सर्वसाधारण आहे.

13. संशोधांनाचे निष्कर्ष

1. विद्यार्थी शिक्षकांचा सदयःस्थितीतील नेतृत्व स्तर चांगला आहे.

2. नेतृत्व क्षेत्रांनुसार, विद्यार्थी शिक्षकांचा नेतृत्व आणि शिक्षक नेतृत्व, दृष्टीआणि ध्येय निश्चिती, चिकित्सक विचार आणि समस्या निराकरण, संप्रेषण आणि सहयोग, भावनिक बुद्धिमत्ता आणि नवोपक्रम, लवचिकता, अनुकूलता, आणि पूर्वस्थितीत येण्याची क्षमता Resilience), अध्यापन-अध्यायनाची आवड आणि चिंतनशील सराव, सांस्कृतिकदृष्ट्या प्रतिसादात्मक आणि सर्वसमावेशक पद्धती, समर्थन आणि धोरणात्मक सहभाग, तांत्रिक-शैक्षणिक आणि अध्यापनशास्त्रीय नेतृत्व व व्यावसायिक विकास आणि व्यावसायिकता या एकूण घटकांबाबत नेतृत्व स्तर चांगला आहे. विद्यार्थी शिक्षकांचा संघबांधणी, वेळेचे व्यवस्थापन आणि नियोजन, धोरणात्मक नियोजन, निर्णयक्षमता या दोन घटकांमध्ये नेतृत्व स्तर सर्वसाधारण आहे.

3. शहरी आणि ग्रामीण विद्यार्थी शिक्षकांचा नेतृत्व स्तर चांगला असून तो सारखाच आहे. प्रथम वर्ष आणि व्दितीय वर्ष पदवीच्या विद्यार्थी शिक्षकांचा नेतृत्व स्तर चांगला असून तो समसमान आहे. विज्ञान पदवीधर आणि विज्ञानेतर पदवीधर विद्यार्थी शिक्षकांचा नेतृत्व स्तर चांगला असून तो सारखाच आहे. फक्त- पदवीधारक आणि पदव्युत्तर पदवीधारक विद्यार्थी शिक्षकांचा नेतृत्व स्तर चांगला असून तो समान आहे.

संदर्भसूची

काळे, एस. (2015). शिक्षणशास्त्रातील नेतृत्व विकास. नाशिक: शैक्षणिक प्रकाशन.
गडगे, एस. (2017). शिक्षण व नेतृत्व कौशल्ये: एक आढावा. पंढरपूर: शिक्षण प्रबोधन.
गायकवाड, टी. (2013). शिक्षक नेतृत्व: सिद्धांत व आचार. पुणे: शिक्षण संकल्प.
चव्हाण, जी. (2016). शिक्षक शिक्षणातील नेतृत्व. सांगली: शिक्षण शास्त्र संकुल.
जाधव, डी. (2020). विद्यार्थी शिक्षकांचे नेतृत्व व परिणामकारकता. चंद्रपूर: विद्या प्रकाशन.
नेरुरकर, एस. (2012). शिक्षणातील नेतृत्व कौशल्ये: एक विश्लेषण. नागपूर: विद्या महाविद्यालय.
पाटील, एस. (2017). शिक्षण क्षेत्रातील नेतृत्व कौशल्ये. औरंगाबाद: शिक्षणचिंतन.
वाघ, एम. (2014). शिक्षणातील नेतृत्व अभ्यास. मुंबई: संवाद प्रकाशन.

Copyright © 2017, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

वैद्य, ए. (2016). विद्यार्थी शिक्षक व नेतृत्व. मिरज: ज्ञानवृत्ती.

साठे, के. (2017). शिक्षक शिक्षण व नेतृत्व. औरंगाबाद: शिक्षण जगत.

Avolio, B. J., & Gardner, W. L. (2005). Authentic leadership development: Getting to the root of positive forms of leadership. The Leadership Quarterly, 16(3), 315-338.

Barbuto, J. E., & Wheeler, D. W. (2006). Scale development and construct validation of the Servant Leadership Assessment Scale. International Journal of Leadership Studies, 1(1), 102-121.

Buchanan, R., & Huy, Q. N. (2013). Leadership in education: The impact of student leadership on classroom practices. Journal of Educational Administration, 51(2), 232-254. https://doi.org/10.1108/09578231311319515

Day, C., Sammons, P., Hopkins, D., Harris, A., Leithwood, K., Gu, Q., & Brown, E. (2010). 10 Strong claims about successful school leadership. National College for Leadership of Schools and Children's Services.

Dempster, N., & Lizzio, A. (2007). Leadership and quality: A study of school leaders' perceptions. School Leadership & Management, 27(2), 117-132.

Elliott, J. (2017). The role of student leadership in teacher training programs: A case study. Teacher Development, 21(1), 45-58. https://doi.org/10.1080/13664530.2016.1162780

Fullan, M. (2011). The new meaning of educational change (4th ed.). Teachers College Press.

Gordon, S. P., & Maxfield, L. E. (2016). The role of student leadership in developing educational leaders. Educational Leadership Review, 17(1), 10-25.

Hargreaves, A., & Fink, D. (2012). Sustainable leadership. John Wiley & Sons.

Haus, B., & Others. (2004). The influence of contextual factors on leadership styles among rural and urban educators. Educational Leadership Review, 5(1), 22-35.

Higgins, C., & McGowan, M. (2013). The role of leadership in pre-service teacher education: Exploring the evidence. Educational Studies, 39(5), 569-586. https://doi.org/10.1080/03055698.2013.836279

López, M. J., & Wainwright, D. (2013). Student leadership: A key component of teacher training. Educational Leadership, 71(2), 68-73.

Lord, R. G., & Maher, K. J. (1991). Leadership and information processing: Linking perceptions and performance. Univ of Massachusetts Press.

Parker, P. (2012). Developing teacher leadership through inquiry: A collaborative approach. Professional Development in Education, 38(2), 227-249. https://doi.org/10.1080/19415257.2011.590276

Phelps, R., & Graham, S. (2015). Professional development for teacher leadership: Implications for educational practice. International Journal of Leadership in Education, 18(3), 303-320. https://doi.org/10.1080/13603124.2014.951559

Ritchie, S. M., & Willison, J. (2015). Cooperative learning in teacher education: A pathway to student leadership. Teaching and Teacher Education, 48, 49-58. https://doi.org/10.1016/j.tate.2015.02.009

Robinson, L., & Houghton, S. (2017). Social justice in teacher education: The importance of leadership development. Journal of Social Justice Education, 3(2), 77-89. https://doi.org/10.1177/2373639117695483

Sullivan, A., & Cahir, S. (2014). Enhancing student teacher leadership through collaborative practices. Journal of Educational Administration, 52(6), 751-765. https://doi.org/10.1108/JEA-10-2013-0124

Tschannen-Moran, M., & Gareis, C. (2015). Preparing future teachers to be leaders in their schools: A framework for teacher education. Journal of Teacher Education, 66(4), 308-321. https://doi.org/10.1177/0022487115587297

Copyright © 2017, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies